

УДК 378.016:[373.3/5.016:784.9]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/30.212515>

Людмила ВАСИЛЕВСЬКА-СКУПА,

orcid.org/0000-0002-1989-7175

*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти*

*Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна) lpvasylevska@gmail.com*

Наталія ЛАНОВЕНКО,

orcid.org/0000-0001-9854-2120

*викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти*

*Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна) lannat831611@gmail.com*

Ольга ЛАВРИНЧУК,

orsid.org/0000-003-1538-4919

*старший викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти*

*Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна) olav2110@gmail.com*

Світлана БАСОВСЬКА,

orcid.org/0000-0002-8662-3887

*викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти*

*Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна) basovskalana@gmail.com*

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО РОЗВИТКУ СПІВАЦЬКОГО ГОЛОСУ УЧНІВ

Інтеграція в європейський простір вітчизняної вищої освіти та новий Закон «Про вищу освіту» вимагають від науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти пошуку шляхів удосконалення підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до здійснення музично-педагогічної, виховної, соціокультурної діяльності в закладах освіти, мистецьких та культурних позашкільних закладах. Саме вчитель музичного мистецтва має бути транслятором культурних національних та світових музичних цінностей, зокрема вокального мистецтва, на цій основі виховувати національно свідоме молоде покоління, з високим рівнем моральних, творчих, духовних якостей. Спів є улюбленим видом музичної діяльності школярів та виступає основою системи музично-естетичного й національного виховання, що спрямовує особливу увагу на необхідність продуктивної методичної підготовки студентів-музикантів. Тому метою статті є обґрунтування методологічного аспекту розвитку співацького голосу у фаховій підготовці вчителя музичного мистецтва. З узагальненням досвіду провідних педагогічних шкіл сольного співу у статті розглядаються основні методи вокальної роботи для визначення типу голосу співака, постановки вокального дихання, прийомів голосоведення, вироблення однореєстрового звучання, розвитку внутрішнього слуху тощо. Вокальний педагог має застосовувати такі методи: концентричний, фонетичний, пояснювально-ілюстративний, мисленевого співу, порівняльного аналізу. Доцільно використовувати методи співу італійських викладачів кінця XIX початку XX століття (Д. Манчіні, А. Мелоккі); евристичні методи (метод синхронічного аналізу та діахронічний аналіз вокальних творів тощо).

Опанування студентами методів вокальної роботи сприятиме розвитку та збереженню дитячих голосів, художньо-творчому формуванню молодого покоління, вихованню людини культури.

Ключові слова: *вчитель музичного мистецтва, методи вокальної роботи, співацький голос.*

Ludmyla VASYLEVSKA-SKUPA,

orcid.org/0000-0002-1989-7175

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Head of the Department of Vocal and Choral Training,

Theory and Methods of Music Education

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

(Vinnitsia, Ukraine) lpvasylevska@gmail.com

Nataliia LANOVENKO,

orcid.org/0000-0001-9854-2120

Lecturer at the Department of Vocally-Choral Preparation,

Theory and Methodology of Musical Formation

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

(Vinnitsia, Ukraine) lannat831611@gmail.com

Olha LAVRINCHUK,

orsid.org/0000-003-1538-4919

Senior Teacher at the Department of Vocally-Choral Preparation,

Theory and Methodology of Musical Formation

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

(Vinnitsia, Ukraine) olav2110@gmail.com

Svitlana BASOVSKA,

orcid.org/0000-0002-8662-3887

Lecturer at the Department of Vocally-Choral Preparation,

Theory and Methodology of Musical Formation

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

(Vinnitsia, Ukraine) basovskalana@gmail.com

THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING THE SINGING VOICE OF A MUSICAL ARTS TEACHER TO BE

Inasmuch as Ukraine integrates into the European Union, the same goes for Ukrainian higher education. A new Higher Education Act demands that higher education teachers and graduate researchers find new ways to further improve their students' skills. College and university graduates ought to be ready to work at educational establishments and out-of-school educational institutions. A musical art teacher ought to be the one who conveys the treasures of Ukrainian and European music to the rising generation. In particular, vocal music and singing appears to be quite effective in the upbringing of the next generation, should one care to raise our youngsters with the proper moral fiber. By all means singing is the favourite kind of student's musical activity. So it can be used to form their cultural, moral, ethical, and aesthetic values. That should draw the higher education teachers' attention to the necessity of a more productive musical student training and a methodological research on the subject. That's why the research objective of this article is to substantiate the methodological aspects of developing the singing voice of a musical arts teacher-to-be. An information on various aspects of the methods of vocal training is summarized below. The main subjects dealt with in this article are: the determination of a type of student's singing voice; the methods of proper respiration, phonation, resonance, and articulation; developing the inner hearing, and so on. A vocal coach should turn the following methods to good account: concentric, phonetic, explanatory and illustrative, along with the methods of inner singing and comparative analysis, etc. It would be prudent to use the methods of vocal pedagogy developed by Italian voice teachers in the XIX and in the early part of the XX century, such as Giovanni Battista Mancini, Arturo di Giuseppe Melocchi, Giacomo Lauri-Volpi, et al. The heuristic methods are to be used too, e.g., the method of synchronic (synchronous) analysis and the method of diachronic analysis of vocal music, et al. Student's mastery of the methods of vocal coaching is one of the crucial elements of developing and protecting a child's voice. It's also an essential part of forming their cultural, moral, ethical, and aesthetic values.

Key words: *musical arts teacher-to-be, methods of vocal coaching and voice teaching, singing voice.*

Постановка проблеми. Модернізація вітчизняної системи освіти з метою інтеграції до світового освітнього простору передбачає пошук шляхів її вдосконалення, використання нових методів, сучасних технологій, які сприятимуть високоякіс-

ній підготовці фахівців, зокрема нової генерації педагогів-музикантів XXI ст. Актуальність такого завдання підвищується у зв'язку з переходом до нових стандартів навчання, що передбачають реалізацію принципів гуманізації, демократизації

освіти, методологічну переорієнтацію процесу навчання на розвиток творчої особистості студента та формування його професійної майстерності на основі компетентнісного підходу. У Законі України «Про освіту», Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти увага акцентується на важливості опанування цінностей музичного мистецтва, зокрема національної пісенної культури, формування естетичної культури, художніх здібностей і моральних якостей особистості.

Реалізація цих завдань залежить від фахової майстерності педагога, його рівня сформованості методичної підготовки та її застосування в подальшій самостійній роботі. Пріоритетне значення в музично-педагогічній діяльності вчителя музичного мистецтва належить вокальній роботі, яка охоплює роботу з учнями у класі і позакласній соціокультурній діяльності (підготовка солістів до вокальних концертів, мистецьких проєктів, організація та керівництво хоровими колективами, вокальними ансамблями). Майбутній учитель музичного мистецтва має залучати молоде покоління до глибинного пізнання та спілкування із кращими зразками вокальних творів, формувати через емоційно-почуттєву сферу духовні якості школярів, художній смак та ціннісні орієнтації.

Відомо, що спів – це наймасовіший і найдемократичніший вид музичного мистецтва, основний вид діяльності в системі музично-естетичного та національного виховання особистості, її художньо-творчого та соціокультурного розвитку. Водночас виховання учнів на пісенному музичному матеріалі, зокрема з використанням народної вітчизняної пісні, сприятиме формуванню національної самосвідомості школярів, розвитку їхньої емоційності, естетичних смаків. Зрозуміло, що збагачення духовної культури розпочинається з культури сприйняття музичного твору, культури звукоутворення, культури виконання. Тому важливими завданнями вчителя музичного мистецтва є розвиток у вихованців музичних здібностей, формування вокальних і вокально-хорових навичок і умінь.

Водночас аналіз педагогічної практики засвідчує наявність суперечності між сучасними вимогами щодо соціокультурного розвитку молодого покоління та недостатнім використанням педагогами-музикантами методологічних аспектів провідних педагогічних шкіл сольного співу, сучасних евристичних методів для досконалої виконавської інтерпретації вокального твору.

Аналіз досліджень. Питання методології розвитку співацького голосу розглядають такі

науковці, як: В. Антонюк, Д. Аспелунд, П. Голубєв, В. Вотріна, А. Гладішева, Н. Гребенюк, Л. Дмитрієв, Д. Євтушенко, І. Колодуб, Д. Люш, А. Менабені, М. Микиша, В. Морозов, Ю. Юцевич; методика вокальної роботи з учнями висвітлена у працях А. Здановича, Г. Стулової, В. Доролюка, М. Сливоцького, Я. Кушки; удосконалення вокальної підготовки студентів досліджували Л. Василенко, О. Маруфенко й ін.

Висвітлюючи предметний аспект вокальної підготовки вчителя музичного мистецтва, науковці підкреслюють важливість знань про анатомічну будову голосового апарату, правильне визначення типу голосу, постановку вокального дихання, вироблення єдинорегістрового звучання, прийомів голосоведення, розвиток внутрішнього слуху й інтонаційної культури (Антонюк, 2007: 25).

Водночас готовність до здійснення вокальної роботи з учнями визначається рівнем сформованості методів вокальної роботи, які є сукупністю прийомів і способів, що сприятимуть вихованню та співацькому розвитку учнів.

Метою статті є обґрунтування методологічного аспекту у процесі підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва до розвитку співацького голосу учнів.

Виклад основного матеріалу. Основні методичні засади вокальної педагогіки висвітлювались у середині ХХ ст. у працях Л. Дмитрієва, П. Голубєва, Д. Євтушенка, М. Микиші й ін.

Погоджуємося з думкою Л. Дмитрієва, який підкреслював, що успіх у розвитку голосу залежить від майстерності педагога, який зможе знайти та застосувати такі засоби, навички й уміння, що сприятимуть найкращим результатам у звукоутворенні учня (Дмитрієв, 1968: 244).

Термін «метод» походить від давньогрецького слова “methodos”, що в перекладі означає «шлях», «спосіб пізнання». Методом навчання є сукупність прийомів і засобів, спрямованих на розв’язання навчальних завдань, які сприяють вихованню і розвитку учнів. Під методом співу професор вокалу Нерліх розумів спосіб правильної і цілеспрямованої обробки людського голосу, виведений із законів побудови голосового апарату, що сприяє співу згідно з вимогами мистецтва (Лаури-Вольти, 1972: 269). Учитель музичного мистецтва має досконало володіти методикою вокального виховання, використовувати прийоми, засоби відповідно до мети заняття, зважати на особливості співацької діяльності. До найбільш доцільних вокальних методів належать: концентричний, фонетичний, пояснювально-ілюстративний

у поєднанні з репродуктивним, метод внутрішнього співу (на підґрунті уявлень), порівняльного аналізу тощо.

Так, концентричний метод започаткував видатний російський композитор і вокальний педагог М. Глінка. Даний метод є універсальним і використовується з метою розвитку дорослих і дитячих голосів. За доцільними порадами видатного композитора та вокального педагога, слід удосконалювати натуральні тони, які виконуються без жодних зусиль. Вправи необхідно розпочинати від центра голосу, спостерігаючи за мовленням людини, поступово розвивати їх догори і вниз. Даний метод використовується в сучасній вокальній практиці з урахуванням таких умов: плавний спів без придихальної атаки; за вокалізації на голосний, наприклад *a*, повинна звучати чиста фонема; свобода голосоутворення; під час співу рот відкривати повільно, не робити шкідливих звуку зусиль; виконувати звук у середній динаміці; уміти виконувати звук рівним за силою голосом; чітко потрапляти в ноту, уникати «під'їздів» до неї; вокальні вправи будувати поступово: розпочинати від виконання одного звука в межах примарної зони, потім на двох, розташованих поряд, які слід поєднувати плавно; наступний етап – тетраборди як підготовчий етап до стрибків; далі стрибки з поступовим заповненням, арпеджіо і гами; варто уникати перевтоми, краще співати 15 хвилин з увагою, ніж 4 години без неї (Стулова, 2002: 56).

Одним із засобів налаштування голосового апарату учнів на той чи інший тип тембрового звучання є фонетичний метод. Викладачу під час вокальних занять варто враховувати індивідуальні особливості кожного учня, роботу над формуванням співацького голосу варто розпочинати з головної, яка налаштовує його на головне звучання. Даний метод доцільно використовувати для виправлення недоліків у вимові дзвінких і глухих приголосних звуків, що залежить від місця їх утворення. Вони утворюють таку послідовність залежно від їх утворення від губ до гортані:

- дзвінкі – **м, б, в, д, з, н, л, р, ж, г;**
- глухі – **п, ф, т, с, ц, ш, к, х.**

Зрозуміло, що приголосні звуки утворюються завдяки артикуляційним органам: зубам, кореню язика (його середині або кінцю), м'якому піднебінню. Виправляти недоліки варто за принципом послідовного використання у вокальних вправах сусідніх звуків із наданої вище таблиці.

Водночас значне місце у вокальній роботі з дітьми належить пояснювально-ілюстративному методу у взаємозв'язку з репродуктивним.

Сутність даного методу – в ілюстрації музичного матеріалу й поясненні вокально-технічних завдань учителем та виконанні почутого вокального твору учнем за принципом наслідування. З метою формування в дітей здібності аналізувати якість звучання співацького голосу варто використовувати як позитивний показ, так і негативний. Учні мають обрати кращий варіант і обумовити його переваги.

Метод «копіювання» аналізував італійський викладач Д. Манчіні. Щодо цього він наголошував: «Найлегший засіб пояснити помилку учня я бачу в копіюванні його голосу, тоді для нього буде зрозуміло, що означає співати носом, горлом або жорстким і важким голосом» (Кравченко, 1993: 243).

Одним із найбільш ефективних методів вокальної роботи є метод внутрішнього співу (на основі внутрішньослухових уявлень). Його використання має сенс на першому етапі навчання, адже він активізує слухову увагу, спрямовану на сприйняття і запам'ятовування звукового еталона для наслідування. Мисленневий спів навчає внутрішній зосередженості, зберігає голос від перевтоми під час повторення музичної фрази, розвиває творчу уяву, яка необхідна для виразності виконання, коли показ вчителя водночас супроводжується проспівуванням виконавцями «про себе». Він використовується на заняттях у різноманітних ситуаціях: під час розспівування, прослуховування музичного матеріалу, під час роботи над новими вокальними творами або повторення вже вивчених.

Даний метод є доцільним під час розспівування хорового дитячого колективу, зокрема використання вправ для розвитку співацького дихання, унісону, плавного, наспівного, округлого звуку, його вирівнювання та відчуття високої позиції звучання (Сідорова, 2017: 43)

Широке впровадження у вокальній методиці знайшов метод порівняльного аналізу, адже під час порівняння різноманітних прикладів звучання голосу діти навчаються сприймати окремі компоненти вокальної техніки, відрізнити правильне звукоутворення від неправильного. Даний метод можна використовувати з метою оцінювання співу інших учнів, обговорення записів вокального виконання співаків. Результатом його використання є розвиток музичного сприйняття учнів, яке поступово стає усвідомленим, поглиблюються вокально-слухові уявлення про якість співацького звука і засоби його утворення. Водночас активно розвиваються мисленневі здібності, вокальний слух і художні смаки.

Спираючись на ідеї традиційної італійської школи *Bel Canto*, вокальний педагог Артуро Мелоккі побудував свій метод ларінгальної школи співу. На його думку, глотка співака має бути відкритою, звільненою, гортань – у низькому положенні, що дає можливість розвивати об'єм і силу голосу. Розспівування голосу видатний педагог розпочинав із голосної «у» за збереження широкої глотки. Співаки його школи відчують голос між м'яким піднебінням і гортанню, їхні голоси звучать яскраво та виразно.

Окрім методів вокальної роботи, які сприятимуть розвитку вокально-технічної майстерності, важливе місце посідають методи, за допомогою яких формуються навички виконавської інтерпретації вокального твору. До них належать демонстрація твору за допомогою мультимедійної дошки, фонозапису, відеофільмів, комп'ютерних програм із виконанням видатних майстрів вокального мистецтва. Зрозуміло, що слухання аудіо- та відеоматеріалів, колективне обговорення виконавських інтерпретацій кращих співаків світу сприяє усвідомленню студентами характеристики феномену «виконавська інтерпретація», що включає як об'єктивні показники (відображення стилістики написання твору, художнього задуму автора, типологічних рис художнього напрямку, художньо-виразальні засоби), так і суб'єктивні (індивідуально-неповторне відчуття твору виконавцем, індивідуальні характеристики голосу (тембр, політність, діапазон тощо), індивідуальність виконавської манери (звукоутворення, кантіленність звучання тощо)) (Пан На, 2013: 142–143). Варто водночас аналізувати якість звучання, прийоми, які використовує співак для передачі певного образного змісту твору. Таке методичне коментування дає можливість порівняти інтерпретації і вибрати власну. Водночас відпрацьовування навичок звукоутворення відбувається в тісному зв'язку з розвитком опорного дихання і м'язової свободи співака, а саме звільнення м'язів обличчя, щелепи, губ, шиї, що є важливою умовою для формування вокального звуку й захисту голосових зв'язок від перенапруження, тобто їх збереження.

У процесі виконавської інтерпретації вокальних творів доцільне використання проблемно-пошукових методів, які активізують інтерес вокалістів до вивчення, виконавського тлумачення музичних творів. Метод активізації зорових і слухових асоціацій потрібен у навчальній роботі тому, що за збудження того чи іншого нерва у свідомості виникають складні асоціативні зв'язки, які впливають на характер вокального звучання,

динаміку тембрального забарвлення. Емоційна природа вокальної музики спонукає до пошуку найкращих виразальних засобів, пошуку тембральних барв, властивих кожному виконавцю. Під час розучування вокальних творів доцільне застосування евристичних методів: інверсії, синектики, суб'єктивних вільних асоціацій, самовираження.

Евристичні методи (від грецького «*heurisko*» (евристика) – «відшукую», «знаходжу», «відкриваю») – це спеціальні методи аналізу, які ґрунтуються на використанні набутого досвіду, інтуїції, творчого мислення. До них належать методи вільних особистісних асоціацій і аналогій, що активізують творче мислення.

Так, під час роботи над виконавською інтерпретацією вокальних творів (наприклад, над образом українських народних пісень «Зоре моя вечірняя», «Взяв би я бандуру» та ін.) має звертатись увага на усвідомлення власних відчуттів виконавця відповідно до відтворюваного сюжету, емоційного переживання «життя» образу. Для цього варто використовувати методи вільних особистісних аналогій. Суть їх у тому, що кожний виконавець має «ідентифікувати» себе з художнім образом, рефлексивно осмислювати водночас власні почуття. На такому підґрунті усвідомлено будується виконавська інтерпретація музики та розвивається особистісний емоційний досвід. Це сприяє виникненню нових ідей інтерпретації музики на основі асоціативних зв'язків (Василевська-Скупа, 2014: 137–138).

Варто зазначити, що на вільних роздумах, інтуїції, абстрагуванні ґрунтуються методи синектики й інверсії. Так, останній метод ефективний у роботі над виконавською інтерпретацією вокальних творів. Як один з евристичних методів він орієнтує на пошук оригінального вирішення проблеми в новому, часто нетрадиційному напрямі. Метод інверсії ґрунтується на принципах дуалізму і діалектичної єдності протилежних поглядів творчого усвідомлення художнього образу. Евристичні методи особливо розвивають творче мислення, що, безперечно, важливо у тлумаченні художнього змісту вокального твору, його виконавської інтерпретації (Василевська-Скупа, 2014: 138).

До евристичних методів належить метод синхронічного аналізу та діахронічний аналіз музичних творів, розроблені вітчизняним науковцем О. Олексюк. Так, метод синхронічного аналізу музичних творів у процесі вокального навчання студентів передбачає аналіз вокального твору відповідно до характеристики стилю епохи, у якій він був написаний авторами поетичного тексту та композитором. У синхронічному аналізі

важливу роль відіграє художній стиль як сукупність головних ідейно-художніх особливостей мистецтва окремої епохи. Отже, стиль музичного твору відображає як загальні закономірності мистецтва, так і оригінальні риси творця. На думку О. Олексюк, «застосовуючи синхронічний аналіз, слід спиратися на знання, здобуті в курсах історії музики та культури, а також особистий досвід спілкування з різними мистецтвами» (Олексюк, 2001: 122). Синхронічний аналіз є близьким до художнього узагальнення, активізує творче мислення виконавця в пізнанні закономірностей естетики мистецтва певної доби, урахування типових рис, окреслення та відтворення у виконанні окремих типових деталей.

Діахронічний аналіз музичного твору більш складний, адже він не пов'язаний із конкретним художнім стилем. Це зіставлення художніх образів музики з образами інших видів мистецтв на основі «міжкультурних асоціацій». О. Олексюк наголошує, що «оволодіваючи навичками діахронічного аналізу, треба знати, що чим ширшими є міжхудожні асоціації, тим цікавішим та змістов-

нішим буде виконання музичного твору» (Олексюк, 2001: 123). Так, у процесі ознайомлення з вокальним твором К. Стеценка на слова Л. Українки «Стояла я і слухала весну» виконавцеві варто прочитати поетичні рядки, проаналізувати картини художників, які близькі образному змісту пісні. Художньому сприйняттю романсу, а потім виразному його виконанню сприяли поетичні рядки Є. Маланюка «Весна», картини українського художника С. Капрана: «Квітуча весна в селі», «Квітучий луг», «Весна. Терен цвіте».

Висновки. Отже, продуктивна методична підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва спрямована на формування у школярів особистої зацікавленості процесом вокального навчання, опанування практичних умінь для співацького розвитку та збереження їхнього голосового апарату. Водночас залучення до виконання кращих зразків вітчизняного та світового вокального мистецтва сприяє духовному й соціокультурному зростанню, формуванню національної свідомості молодого покоління, якому судилося творити добро у ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк В. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник. Київ : ЗАТ «Віпол», 2007. 174 с.
2. Василевська-Скупа Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва : монографія. Вінниця, 2014. 208 с.
3. Кравченко А. Секреты бельканто. Симферополь : Таврида, 1993. 45 с.
4. Лаури-Вольи Дж. Вокальные параллели. Ленинград : Музыка, 1972. 269 с.
5. Олексюк О. Сучасна музична освіта: інноваційний аспект. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв* : збірник наукових праць. Серія «Педагогіка». 2001. Вип. 5. С. 73–80.
6. Пан На. Методика роботи над виконавською інтерпретацією музичних творів у процесі вокальної підготовки педагогів-музикантів України та Китаю : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Одеса, 2013. 218 с.
7. Сідорова І., Пацкань І., Штепа Ж. Колективне музикування: хоровий клас та практикум роботи з хором : навчально-методичний посібник для викладачів та студентів мистецьких спеціальностей вищих педагогічних закладів освіти. Вінниця, 2017. 202 с.
8. Стулова Г. Теория и практика работы с детским хором : учебное пособие. Москва : Владос, 2002. 176 с.

REFERENCES

1. Antoniuk V. Vokalna pedahohika (solnyi spiv) [Vocal pedagogy (solo singing)] : pidruchnyk. Kyiv : ZAT "Vipol", 2007. 174 s [in Ukrainian].
2. Vasylevska-Skupye L. P. Formuvannya komunikativnoy kompetentnosti maybutnikh uchiteliv muzichnogo mistetstva [Formation of communicative competence of future teachers of musical art] : monografyia. Vinnytsia : LLC "Planer" Ltd, 2014. 208 s [in Ukrainian].
3. Kravchenko A. M. Sekrety belkanto [Secrets of belcanto]. Symferopol : Tavryda, 1993. 45 s. [in Ukrainian].
4. Lairy-Voly Dzh. Vokalnye paralely [Vocal parallels]. L.: Muzyka, 1972. 269 s. [in Russian].
5. Oleksiuk O. M. Suchasna muzychna osvita: innovatsiinyi aspekt [Modern music education: an innovative aspect]. *Visnyk KNUKiM* : zb. nauk. prats. Ser. Pedahohika. 2001. Vyp. 5. S. 73–80 [in Ukrainian].
6. Pan Na. Metodyka roboty nad vykonavskoiu interpretatsiieiu muzychnykh tvoriv u protsesi vokalnoi pidhotovky pedahohiv-muzykantiv Ukrainy ta Kytaiu [Methods of working on the performance interpretation of musical works in the process of vocal training of music teachers of Ukraine and China] : dissertation Candidate of Pedagogical Sciences. Odesa, 2013. 218 s. [in Ukrainian].
7. Sidorova I. S., Patskan I. V., Shtepa Zh. V. Kolektyvne muzykuvannia: khorovyi klas ta praktykum roboty z khorom [Collective music making: choir class and choir workshop] : navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vykladachiv ta studentiv mystetskykh spetsialnostei vyshchykh pedahohichnykh zakladiv osvity. Vinnytsia : FOP, 2017. 202 s [in Ukrainian].
8. Stulova H. P. Teoryia y praktyka raboty s detskyim khorom [Theory and practice of working with a children's choir] : uchebnoe posobyie. Moskva : VLADOS, 2002. 176 s. [in Russian].